

877.761.2

66371

Юрій ШЕВЕЛЬОВ

ЧОМУ
ОБЩЕРУССКИЙ
ЯЗЫК,
А НЕ
ВІБЧОРУСЬКА
МОВА?

*Дві статті
про постанову
української
мови*

Видавничий дім "KM Academia"
1994

Юрій ШЕВЕЛЬОВ

**ЧОМУ
ОБЩЕРУССКИЙ ЯЗЫК,
А НЕ
ВІБЧОРУСЬКА МОВА?**

3 проблем східнослов'янської глотогонії

Дві статті про постання української мови

Київ,
Видапнкчий дш "КМ Acadenua"
1994

ББК 81.2УКР
Ш37

Шевельов, Юрій .

Чому общерусский язык, а не вітчоруська мова?: 3 пробл. східнослов. глотогонії: Дві ст. про постання укр. мови. — К.: Вид. дім "KM Academia", 1994. — 33 с. — Бібліогр. в кінці ст.

Дві статті з проблем східнослов'янської глотогонії — це погляд відомого мовознавця Юрія Шевельова, представника української діаспори у США, на постання української мови на тлі інших слов'янських мов, головне східнослов'янських.

ISBN 5-7707-6115-6

© Ю.Шевельов, 1994

© Художнє оформлення.
В.П.Васильєв, 1994

Стаття перша, мовознавча

I

1913 року в Відні вийшла книжка Степана Смаль-Стоцького *Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache* у співпраці з Теодором Партнером. Нині можна було б відзначати вісімдесятирічний ювілей видання. Ледве чи яка-небудь книжка з слов'янського мовознавства, особливо українського мовознавства, в ті роки викликала такий вибух відгуків, і то поспіль негативних, як ця. Список їх (неповний) подають Червінська і Дикий на ст. 152 і 252. Додаймо ще такого ж характеру рецензію Т.Лера-Сплавінського в *Rocznik slawistyczny*, 9, 1921 і В.Ягіча в *Archiv fur slavische Philologie*, 37, 1920. Хронологічно перед у розгромі вів Алексей Шахматов, 1914. Негативний присуд його і світової науки стосувався, власне, не всієї книжки, а тільки її останнього розділу "Становище русинської мови поміж слов'янських мов" — сорок сторінок з загального числа 500! Решта 460 сторінок, присвячених описові сучасної української мови, не схвилювала мужів науки. Одним заходом, за сорок сторінок тексту, Смаль-Стоцький набув слави Герострата в славистиці. У цьому бо розділі він заперечив існування спільної давньоруської (єдиної східнослов'янської) мови, виводячи українську мову безпосередньо з праслов'янської і твердячи, що вона ближча до мови сербської (почасти слідом за П.Лавровським), ніж до російської (В.Глушенко, 19). За авторами книжки українська мова має 11 прикмет, спільних з російською мовою, і 13 — із сербською; тим самим автори виступали проти загальноприйнятого в тогочасній славистиці канону первісної єдності трьох східнослов'янських мов. Осуд

книжки Смаль-Стоцького і його теорії був такий однозгідний, що створювалося враження єдиної оркестри з єдиним невидимим диригентом, хоч за всіма даними осуд був спонтанний. Смаль-Стоцького раз назавжди виведено з рядів "серйозних учених"; минали роки, а він усе перебував поза провідними науковими журналами й видавництвами, і друкували його тільки українські (передусім львівські) журнали та ще, епізодично, праяк Slavia. Уважалося, що він "нагинає" науку до політики.

Чи всі критики Смаль-Стоцького були вільні від політичних мотивувань, свідомих чи підсвідомих, довести важко, та чи й треба. Фактом залишається, що теорія Смаль-Стоцького, як її подано в його граматиці, була методологічно безпорадна і що він своєї тези не довів. Статистика мовних рис, вихоплених навмання, без уваги до часу їх постання ані до терену їх поширення не може мати доказової сили у реконструкції історичних фактів і не спроможна переконати знавців. Після поразки Смаль-Стоцького погляд на двоступеневий розвиток східнослов'янських мов: праслов'янська мова — давньоруська — українська (поруч білоруської й російської) — запанував беззаперечно, а від 1930-х років у СРСР став офіційно обов'язковою догмою. Ювілей виступу Смаль-Стоцького сьогодні — це не ювілей перевороту в історичній славистиці-україністиці, а тільки ювілей спроби перевороту. Хоч гра супротивників Смаль-Стоцького, правду кажучи, не була цілком чесною. Не довести чогось не означає довести протилежне, — а саме так це потрактовано. У нашому випадку не доведено, що давньоруська мова не існувала, але це не означає, що доведено, що вона існувала. А саме так поразка Смаль-Стоцького тлумачилася в славистиці в часі від 1913 року до сьогодні. Головний опонент Смаль-Стоцького Шахматов кожну свою працю в цій ділянці, від найраніших до найпізніших на кшталт "Введения в курс истории русского языка", справді підсумкового (1916), починав з заголовка на зразок "общерусский язык", "эпоха общерусского языка" (пор., наприклад, з ранніх праць — "К истории звуков русского языка", 1896, ст. 714) або з твердження, що три сучасні східнослов'янські мови мають своє "происхождение из некогда единого, нераздельного русского языка" (Введение, 10.— Підкреслив я).

Проте роки йшли, славистика збагачувалася численними новими фактами, озброювалася новими методами, і концепція єдиної давньоруської мови зазнавала чимраз відчутніших

струсів, давала нові й нові шпарини. Однією з найзагрозливіших новин було усвідомлення того, що, всупереч ранній індоєвропеїстиці, ми бачимо тепер історію мов узагалі, а отже, і східнослов'янських зокрема, не тільки як процеси розпаду (взьмімо хоч би заголовки розділів у шахматовському "Введение": "Распадение индоевропейской семьи", "Распадение балтийско-славянской семьи", "Распадение южновосточного славянства", "Первое раздробление русской семьи", а подібно і в противників концепцій Шахматова, приміром, у М.Грушевського), — але і як історично зумовлені сходження, перерозподіли тощо. (Зрештою, уже й сам Шахматов знав і об'єднавчі процеси — схрещення, інтеграції, але містив їх у часі звичайно після розпаду такої єдиної спільної східнослов'янської мови). Перших відчутних ударів концепція "праруської єдності" зазнавала від українських учених (Тимченко, Ганцов, Курило та ін.), але на сьогодні вона настільки розхитана, що голоси про її застарілість і неадекватність чуємо і від російських славистів.

Про це докладніше далі, а тут, після цих коротких спостережень, слід перейти до головної теми цього повідомлення — спроби накреслити, хоча б схематично і в загальному контурі, що можемо протиставити сьогодні традиційній схемі постання української мови на тлі інших слов'янських мов, головне східнослов'янських.

II

Для початку ось кілька підставових тверджень, які мають вирішальний характер, але не можуть бути тут дискутовані і обгрунтовані в деталях і мусять бути цілком або почасти прийняті аксіоматично. До певної міри вони були висунені і цілком або частково обговорені в моїх попередніх писаннях, яких нема потреби повторювати тут. Нагадаю тільки ті з цих писань, що, на мою думку, становлять важливіші етапи в перебігу наближення до істини/адекватності, повністю завжди не осяжної:

1. Problems in the Formation of Belorussian. New York, 1953 (Supplement to Word, No. 2).
2. A Prehistory of Slavic The Historical Phonology of Common Slavic. Heidelberg (Carl Winter Universitätsverlag) 1964 і New York (Columbia University Press) 1965.
3. A Historical Phonology of the Ukrainian Language. Heidelberg (Carl Winter Universitätsverlag), 1979.

4. "Ukrainian Diphthongs in Publications of the 1980s and in Reality". *International Journal of Slavic Linguistics and Poetics*, XXXIV, Columbus, Ohio (Slavica), 1986. Дальші посилання за цифрами 1 — 4 + сторінка.

Аксіоматичні твердження, що тут їх висуюваю, а застосовую давно, можна поділити на негативні (1—3) і позитивні (4—9). Ось вони, з мінімальним коментарем.

1. Літописи згадують цілу низку східнослов'янських племен, хоч не подають їх повного списку (пор., наприклад, спробу Трубачова, 137 і далі, реконструювати плем'я смолян, у літописах не згадане); деякі з них не локалізовані як слід географічно. Можливо, що первісно східнослов'янські племена, усі або деякі, характеризувалися своїми мовними особливостями. Як на сьогодні, ми не спроможні реконструювати племінні мови, навіть якщо вони існували. Уже для часу складання перших літописів більшість племен була не живою реальністю, а історичною традицією. Оперування цими племенами як мовними одиницями може мати тільки арбітрарно-гіпотетичний характер. Доцільно виключити ці арбітрарно-гіпотетичні конструкції з загальної характеристики розвитку східнослов'янських мовних одиниць і не оперувати ними.

2. За сучасного стану слов'янського мовознавства не можна реконструювати будь-які прояви місцевого територіального мовного розвитку на східнослов'янському терені перед 6 сторіччям. Якщо до 6 ст. існували територіальні відмінності в мовному розвитку серед східних слов'ян, вони повністю затерті пізнішим розвитком. Зокрема до 6 або й 7 століття не можна говорити про існування якихось специфічно-українських мовних рис.

3. Як впливає з пункту 2, регіональні археологічні відмінності до 6 ст. не знаходять переконливих паралелів у мовному поділі. Оперувати ними не кидає світла на мовні процеси на східнослов'янській території тієї доби. Для пізнішої доби, коли вже відбулися або відбувалися широкі міграційні процеси і в багатьох випадках мало місце нашарування одних мовних одиниць на інші, не може бути встановлена пряма паралельність у розвитку матеріальної культури і мови, тому дані археології треба користатися дуже обережно, а може, найдоцільніше до них взагалі не вдаватися. Це дві окремі еволюційні лінії, які не мусять збігатися і прояснювати одна одну.

4. Історія мовотворення взагалі, а української мови зокрема, включає процеси розпаду (диференціації більших мовних одиниць на менші), але не тільки їх. У традиційному індоєвропейському мовознавстві, спрямованому передусім на реконструкцію прамови, спираючися на розмаїття пізніших, зокрема історично засвідчених і сучасних мов, саме ці процеси превалювали і навіть розглядалися як єдино наявні. Але в дійсності не менш частими і нерідко основоположними були процеси інтеграції, накладання мов (або діалектів) на інші, вимішування, схрещення, об'єднання, перегруповання тощо. Термін Тараненка "перечленування", 38, видається мені менше вдалим.

5. Регулятивним фактором у диференційних і інтеграційних процесах були (і є) факти загальної історії, насамперед факти колонізації та її припинення, творення і зникнення політичних тіл, їх об'єднання, поділ або розпад, їхні соціальні перетвори й нашарування в межах кожного політичного тіла. Не можна будувати історію мовотворення і мововимірання, абстрагуючися від історичних фактів (процесів).

6. Нова мова виникає в результаті накопичення (акумуляції) мовозмін. Темпи появи й ширення змін, які кінцево ведуть до постання нових мов (мовних одиниць), можуть варіювати. При певній акумуляції таких змін на певній території, а при їх відсутності на сусідній території (сусідніх територіях) на певному хронологічному етапі мовці усвідомлюють відокремленість і самодостатність своєї мови на відміну від мови (мов) інших географічно суміжних мовних одиниць; новоутворена (новоусвідомлена) мовна одиниця (єдність) дістає свою назву і стає — власне мовою. Цей етап — факт не тільки лінгвістичний, а — і насамперед — соціально-психологічний. Лишаючися в рамках суто мовних фактів, не можна сказати, *скільки* інноваційних відмінностей треба, щоб можна стало говорити, що факт постання нової мови справді стався. Не можна також визначити *дату* постання "нової" мови. Твердження на зразок "українська мова постала в 6 сторіччі" або "українська мова постала в 15 сторіччі" — аісіоричні і в суті речі абсурдні. Як писав Потєбня, можна точно зареєструвати дату, годину і хвилину, коли яблуко впало з яблуні, коли народилася дитина, але не можна визначити року, дня й години постання нової мови. (Цитую з пам'яті).

7. Постання нової мови може завдячуватися не тільки акумуляції змін у даній мовній одиниці, а і акумуляції мовних

змін на суміжних територіях при малому числі або відсутності змін на даній території (у даній мовній одиниці). Якщо на певній території в суміжних мовних одиницях А, Б і В одиниці А і В оформилися внаслідок достатніх змін у них як мови, незмінена одиниця Б може досягти статусу мови, навіть не мавши жадних змін.

8. Діалекти певної мови можуть постати раніше, ніж сама мова. Звичайно в таких випадках інноваційні діалекти інтегруються внаслідок історичних (соціо-політичних тощо) процесів. Можуть бути (і є) мови, що мають кілька коренів, себто мови, де спільні діалектні процеси точаться після їхнього розвитку нарізно. Наприклад, діалекти (мовні одиниці) А і Б можуть злитися в одну мову В, зберігаючи в ній деякі свої риси на правах діалектів цієї мови або ж зазнавши цілковитої уніфікації. Спільні мовні зміни можуть поставати в діалектах і після того, як ці діалекти вже існували як окремі мовні одиниці.

9. Про історію певної мови можна (і, звичайно, слід) говорити, відколи відбулася перша зміна, що не була спільною з сусідніми мовними одиницями, хоч, звісно, одна така зміна не дозволяє ще говорити про наявність нової мови. Термінологічно таку мову в першопочатках її оформлення доцільно окреслювати префіксом *прото-* (протоукраїнська мова в 6 ст. тощо). У випадках діалектної дво- або кільккореневості в походженні даної мови до її історії належать (її історію розпочинають) ті мовні зміни, що відбувалися в діалектах-складниках даної мови.

III

Переходжу до безпосередньої проблематики формування української мови, виділення її з континууму суміжних слов'янських говірок на східнослов'янській території. Почну з подання загальної схеми мовного розвитку на східноєвропейській рівнині на схід від Карпат і від пуш на захід від Дніпра, щоб уже потім заповнити її, цю схему, найвизначнішими мовними фактами, звичайно, оминаючи деталі (великою мірою обговорені в моїх попередніх працях, зокрема 1-4, вищеназваних, насамперед у праці 3).

Як уже подано в аксіомі 1, реконструкція племінних доісторичних слов'янських мов на східноєвропейській рівнині, якщо такі мови існували, сьогодні неможлива. Найдавніший

щабель розвитку після періоду існування праслов'янської мови, який ми можемо реконструювати з більшою чи меншою повнотою і вірогідністю, це період існування післяплемінних мовнотериторіяльних, регіональних одиниць (було б необережно або й хибно називати їх мовами), найперші вияви вирізненості яких можна датувати 6-7 століттям. На час появи найдавніших зацілілих писаних джерел (11 ст.) ці одиниці в умовах державотворення на Східнослов'янській рівнині теж були вже історією; до того ж у передісторичні часи сумнівно, щоб вони досягли ступеня оформленості їх у мови, яким би умовним саме поняття мови не було. З цих причин і літопис не має для них назв, оперуючи натомість найчастіше політичними одиницями — князівствами. Можна запропонувати для цих мовнотериторіяльних одиниць умовні назви, в основу більшості яких тут узяті назви міст — центрів визначніших князівств, з винятком двох назв суто географічного (ляндшафтного) характеру — Полісся і Поділля. Мовні та історичні факти дозволяють говорити про п'ять таких мовно-територіяльних одиниць-регіонів, перелічених тут, ідучи з півночі на схід і південь:

1. Новгородсько-Тверський регіон (далі скорочено НТ);
2. Полоцько-Смоленський (ПС);
3. Муромо-Рязанський (МР);
4. Києво-Поліський (КП);
5. Галицько-Подільський (ГП).

Точних меж (кордонів) цих одиниць-регіонів, певна річ, накреслити не можна. У питанні генези української мови безпосередньо входять у гру регіони 4 і 5, посередньо також 2. Тільки порядком контрасту можна оперувати регіонами 1 і 3.

У дальшій дискусії спиратимуся, як правило, тільки на процеси фонетичних змін. Це дає достатній матеріал і підстави для загального вступу. До того з різних рівнів мовної системи фонетика має ту перевагу, що вона оперує найменшою кількістю складових елементів; у випадку слов'янських мов кількість фонем звичайно не перевищує 50. Уже в морфології кількість складових елементів далеко більша, а в лексиці вона сягає десятків тисяч. Відповідно, фонетичні елементи найлегше піддаються облікові і підрахункові і забезпечують найточніші висліди. Вони також найкраще вивчені.

З найбільшою певністю можна реконструювати передісторичний (дописемний) стан у наших п'ятьох мовнотериторіяльних регіонах на підставі головне двох типів даних. Поперше, це реконструкція пізнього щабля праслов'янської мови,

більш-менш на час 6 — 7 ст., який установлений багатьма дослідниками й дискусіями з великою мірою вірогідності. По-друге, це стан справ у найдавніших збережених писаних пам'ятках, що в поодиноких випадках сягають і давнішого часу, але рясно збережені і здебільшого досліджені від середини 11 століття. При цьому багато пам'яток початку писемної доби може бути територіально локалізовано. Якщо в цих пам'ятках певна фонетична риса виявляється не як інновація, а як стає явище, можемо з цілковитою вірогідністю припускати, що риса ця походить з часів дописемних. Ось на схрещенні даних з реконструйованої праслов'янської мови і з давніх писаних текстів, переважно 11 — 12 ст., і здобуваються відомості про стан мови і мовні інновації пізнього дописемного періоду в їхніх територіальних варіантах. (Про використання діалектних даних можна спеціально не говорити — воно самозрозуміле).

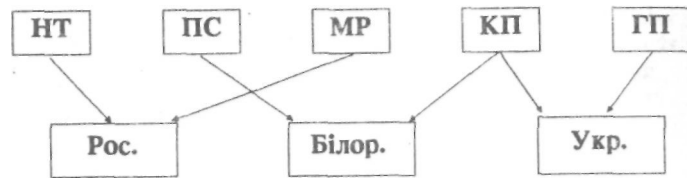
Процеси переоформлення п'ятох первісних мовнотериторіальних регіонів у пізніші три східнослов'янські мови — українську, білоруську й російську — почалися ще в пізній дописемний період, відбувалися поступово й завершилися вже в часи, від яких маємо велике число писаних пам'яток. У своїй незайманості первісні п'ять регіонів не збереглися ніде, за винятком хіба частини колишньої Києво-Поліської групи — про це див. далі. Дуже схематично й спрощено можемо тут припустити такі головні процеси. НТ група в своїй західній частині, а особливо в самому Новгороді та його околиці, зазнала дуже великих змін унаслідок окупації Новгорода Москвою й масового перегону місцевої людності в 15 ст. (1478). У давні часи й пізніше історичні обставини (контакти колонізаційних рухів з півдня, з території Муромо-Рязанського регіону, і з північного заходу, себто з терену НТ) витворили умови для постання говіркового ядра майбутньої російської мови навколо (майбутньої) Москви і далі, а централізаційна роля Москви як політичного й культурного центру вможливила закріплення говіркової синтези і ширення її на північ, схід і частини південь, особливо вздовж Дону. Про зформування російської мови в розумінні сучасному можна говорити від 15 — 17 століття. Усі ці процеси не мали ніякого прямого впливу на формування української мови.

Риси говірок Полоцько-Смоленського регіону ранньописемного періоду, колиски сильного акання (пор. бібліографічну позицію 1, ст. 69 і далі) виявили спочатку експансію на схід,

беручи участь у формуванні конгломерату південноросійських говірок з їхніми перетвореннями первісного сильного акання на цілу низку інших типів акання, але далі втратили силу експансії на схід і якоюсь мірою поступилися російській мові на території Смоленщини. Натомість на півдні їхній тривалий наступ на північну частину Києво-Поліських говірок тривав до новітніх часів і був спинений хіба що встановленням сучасного кордону Білоруси і України вже в 20 столітті (хоч триває далі, вже в формі політично-адміністративного тиску на Берестейщині на південь від Ясельди). З-поміж рис Полоцько-Смоленського говіркового комплексу особливу агресивність виявило акання (звичайно сильне), на ширення якого великий, може вирішальний, вплив мали й політичні чинники (утворення і експансія т.зв. Великої Литви), і, мабуть, унутрішньомовні фактори — кардинальне спрощення системи ненаголошеного вокалізму; в консонантизмі подібно ширилося автоматичне м'якшення приголосних перед голосними переднього ряду. У формуванні української мови відіграла велику роль саме ця експансія рис мовного ПС регіону на південь, яка ввможливила включення північного і навіть центрального Полісся до майбутньої української мови.

В основі української мови лежать галицько-подільські говірки в синтезі з південною частиною Києво-Поліських (ГП і КП), а серед впливових політичних чинників насамперед треба відзначити формування політичних осередків у Галичині і Волині (а може, й південному Поділлі, на землях уличів і тиверців) і підпорядкування київському, на певних етапах дуже експансивному центрові. Власне, внаслідок поступового ширення "литовських", себто в суті речі протобілоруських рис і інновацій, з одного боку, і киево-подільсько-галицьких, з другого, терен КП регіону звужувався і з півдня, і з півночі, відбувалося розмивання поліського ядра. Коли факт входження КП регіону до (прото) білоруської мови на півночі і до (прото) української мови на півдні став наявним, в осередку поліських говірок виник термін-самоозначення тутейші (тутэйшыя), себто ті, що "тут" споконвічні і опираються обом експансіям, з півночі і з півдня.

Перегрупування первісних говіркових регіонів у три східнослов'янські мови можна, дуже спрощено, показати такою схемою:

Хронологію головних етапів у формуванні української мови з увагою до деяких політичних подій часу в схематичній формі можна подати так:

1. 6 — 7 ст. Найдавніші процеси відходу від праслов'янської спадщини. Початок творення ГП і КП говіркових регіонів.
2. Можливо (тентативно) взаємодія ГП і південних КП рис на території Південної Волині.
3. Політична і мовна експансія Києва на захід і північ.
4. До середини 13 ст. — втрата степу (печеніги, половці, татарська навала), пізніше агресія Криму і спустошення південно-, східно- і центральноукраїнських земель.
5. Реконкіста, вимішування говірок на південь і схід від Києва, творення на козацьких землях синтетичних південно-східних говірок і тим самим осередку української мови в сучасному розумінні слова.

Щоб ця схема набрала переконливості, треба виявити, які риси української мови постали в до- і ранньоісторичні періоди. Риси ці творилися тисячу, мало не півтори тисячі років тому. Цілком природно, що, як правило, вони поховані під пізнішими змінами. Їх треба *розкопати*, вивести на денне світло, як археолог викопує шар за шаром рештки згаслих культур. Їх треба співвіднести з одночасними явищами і відокремити від рис інших епох. Треба виявити, чи вони первісно виникали в регіоні ГП чи КП, а чи були спільні для обох. Треба встановити, яка їхня вага для структури мови, чи вони побічні (маргінальні), а чи центральні в системі мови.

Назву їх вісім, не претендуючи на вичерпність. В сумі вони відмінні від поданих Шахматовим (напр., 1916, ст. 15-16) або Смаль-Стоцьким (466 і далі). Обмежуюся на мінімально

потрібному коментарі, посилаючися для докладніших коментарів на свої попередні праці 1 — 4.

1. Праслов'янська мова, уже в стадії свого розкладу, усунула сполуки приголосний +/ (6 — 8 ст.). У цій серії змін протоукраїнські говірки одну зміну, а саме *d+j*, здійснили інакше від своїх сусідів. Це чи не найстарша протоукраїнська зміна, і з неї можна починати огляд історичної фонології української мови. У пізнішому розвитку українських говірок первісний рефлекс здебільшого перекритий пізнішими змінами. Рефлекс *дж* тепер зберігається в своєму первісному вигляді в бойківських і лемківських говірках: *ходжу, пряджа*. Далі на схід він збережений систематично лише в дієсловах 4 класи — *ходжу*, але *пряжа*, але реліктово *дж* виявлено в поодиноких словах у поодиноких місцевостях аж до Вінниці — Берестя на схід. У більшості південносхідних говірок рефлекс *дж* і в дієсловах перекритий рефлексом &', засвідченим від середини 18 ст.: *ходю*. Докладніше див. 3, 63 і далі. Можна думати, що первісно зміна *dj >3* охоплювала і ГП і КП регіони.

2. Рефлекси *kv* перед *eβ* сучасній українській мові — переважно *цв*, але тут і там знаходимо також *кв*. У перших діяла друга паліялізація задньопіднебінних, у других ні: *цвіт* — *квіт*, *звізда* — *гвізда*. На підставі територіального розподілу цих рефлексів можна припустити, що в цих групах приголосних друга паліялізація не діяла в регіоні КП говірок, але діяла в ГП. Інновація ГП регіону відмежовувала його з заходу, а консервативність КП регіону відмежовувала його з північного сходу (пор.3,56).

3. У КП регіоні пом'якшене *г* депаліялізувалося в *г* перед 11 ст. (пор. *градоуца* в Виголекс. збірнику 11 ст., *сътвору* в Добр. евангелії 1164 р.). Якщо напис на гнездовській корчазі 10 ст. розшифровується як *Горун'а*, а це походить з *Горюнъ* — пор. Трубачов 173 (що дуже ймовірно), можна прийняти, що депаліялізація *г'*стала не пізніше 10 ст. ГВ регіон тоді її не знав. На південній Волині вона відбулася в 15 ст., на Львівщині в кінці 16 ст. Пор. 3, 189.

4. Деналізація *ε* в *'а* відбулася в усіх східнослов'янських говірках не пізніше середини 10 ст. Але в П регіоні це сталося тільки під наголосом: *п'ятий*, але *пети* (з непом'якшеним приголосним перед *е*. Пор. 3, 135). До пізньої стандартної української мови ця КП особливість не ввійшла, але пор. у географічних назвах, напр., *Пріпеть, Любеч*.

5. Тоді як регіони НТ, МР і ПС запровадили автоматичне пом'якшення приголосного перед голосними переднього ряду, ГП і КП зберегли твердість приголосних перед *ε*, а впровадили пом'якшення тільки перед *i* і *ε*" (Пор. З, 171. Трубачов, 92, визнає це як можливість). Палаталізовані *n'* і *l'* були запроваджені як рефлекс *я/* і *lj*. У пам'ятках з ГП і КП регіонів розрізнення, в позиції перед *ε*, пом'якшених і непом'якшених *n, l—n', P* зберігалося до кінця 12 — початку 13 ст., коли ці приголосні теж депалатизувалися. Пор. у Мстиславовій грамоті 1130 р. опозицію двох *n*: *игоумене*, але *донель*.

6. Праслов'янське *й* перед *j* далеко перед писемним періодом змінилося не в *ь*, як в інших позиціях, а в *j'*, напр., *мию*, *Київ* (пор. російські діалектні форми типу *коек* СРНГ 14, 48 — Перм, Вятка, Урал, Сибір). Відповідно *i* перед *j* не змінилося в *ь*, а збереглося. Пор. *шия*. Див. для обох змін З, 84, 273 і далі.

7. З відсутності слідів розрізнення фонологічно значущих інтонацій і довгостей у ненаголошених, а далі і в наголошених складах (які сліди збереглися в багатьох російських говірках і в пізніших пам'ятках) можна зробити тентативний висновок, що інтонаційні й часокількісні розрізнення в ГП і КП регіонах були затрачені ще в передписемний час, принаймні в ГП регіоні.

8. До передписемного періоду належав початок характеристичного для української мови переходу *o в i*, який завершився появою *i* в середині 17 ст. (як також із певними обмеженнями *ε*), особливо виразно в ГП регіоні. Цей початок у ГП регіоні полягав у асимілятивному звуженні перед *й*, *i* в наступному складі, що могло статися тільки перед переходом цих голосних у *ери*, себто перед 9 ст. До такої давньої дати веде й той факт, що в ГП регіоні таке звуження не залежало від наголосу. У КП регіоні, де зміна полягала в дифтонгізації *o* і залежала від місця наголосу, такої виразної хронологічної вказівки нема. Зміна могла початися в дописемний період або геть пізніше, одночасно з занепадом слабких ерів. Можливо, що відмінність розвитку *o* (та *ε*) була зв'язана, як постулювали Ганцов і Курило, з відмінним характером інтонування наголошених голосних у двох протоукраїнських регіонах — спадна інтонація в КП і рівна в ГП.

Подані тут у короткому перегляді факти дозволяють говорити, що вже в пізній дописемний час східнослов'янські говірки

південнозахідних регіонів оформилися в дві групи, умовно тут названі ГП і КП, які в своєму розвитку відрізнялися від мовних одиниць на північ і північний схід від них. Інновації цих двох регіонів лягли в основу пізнішої української мови, а інновації в ПС і МР регіонах, не сприйняті протоукраїнськими говірками, сприяли виразнішому протиставленню перших двох мовних регіонів останнім двом.

Не суперечить цьому твердженню те, що одночасно або й пізніше протоукраїнські говірки розвинули також інновації, спільні з іншими говірковими групами, що не ввійшли до формованої української мови. Найважливіші з цих спільних інновацій були повноголос, деназалізація носового голосного *ρ* в *и*, спільні зміни в початкових складах слів, що починалися на */*, а саме втрата цього *у-* перед *и-*, *ε-* *i*, в певних умовах, перехід *je-* в *o-* (*осінь* тощо). Наявність конвергентних інновацій після або побіч дивергентних була цілком закономірна. Якщо розглядати мову не як купу випадкових рис, не аморфно, а як систему, де *tout se tient*, нема нічого дивного в тому, що в дальшому, окремому розвитку усамостійнюваних частин первісно єдиної праслов'янської мови реалізувалися не лише принципово нові явища, а й завершувалися ті процеси, які були в своїх початках закладені в первісній системі. Ідеться тут про реалізацію успадкованих тенденцій.

Крім того, треба тут мати на увазі ще дві обставини. Навіть у тих процесах, які вели до ніби однакових наслідків-рефлексів, могли бути і часто були дивергентні деталі. Подруге, однакові наслідки змін не завжди означають спільність процесу. Наочний і переконливий приклад з дещо пізнішого часу — занепад слабких ерів і перехід сильних ерів в *o* та *ε*. Абстрагуючись від деталей, ці зміни виглядають однаковими в усіх частинах східнослов'янського континууму. Але добре відомо, що ці зміни сталися на півдні (ГП і КП) в середині 12 ст., а в НТ сто роками пізніше, в середині 13 ст. Річ ясна, що можемо тут говорити про збіжні процеси, але не спільні зміни. Це ж п'ять поколінь різниці!

Досі мовилося про діалектні угруповання й регіони. Наприкінці коротка згадка про літературну мову. Точніше, про хронологічно першу літературну мову на Україні. Незаперечно була вона територіально призначена для всіх східних слов'ян і не виходила тоді поза ці межі. Коло колиски її стояла *церква*, а посередньо — держава, бож у державі і для держави існувала й *церква*. (Теоретичне могли б до неї належати я болгари й ма-

кедонці, але вони впали під ударами Візантії, 972, 1018). Матеріально мова ця була спадкоємцем трьох традицій — моравської, македонської, болгарської, але кісткою і м'ясом її на Русі була ця остання. Безперечно, домішувалися до неї місцеві, східнослов'янські елементи, але не так програмово чи в намірі, як через брак тренування і освіти, хоч згодом деякі з них і були легалізовані. Чи існував паралельно другий варіант літературної мови — секулярний, насамперед адміністративний, якщо говоримо саме про літературну мову, себто про стандарт,—не так ясно. Місцеві канцелярські стандарти, більш або менш всеохопні, існували, але наскільки вони були стабільні, які території охоплювали, — це для нас неясно і, мабуть, ніколи не з'ясується через брак матеріалу. Єдине певне, що маємо, це літературна мова на церковнослов'янській основі, церквою санкціонована, пропагована, культивована, догляда-на. Ця була в принципі спільноруська — від слова Русь, не від слова Росія. Зрештою, для Середньовіччя були типові понаднаціональні, церквою плекані (але до церкви не обмежені) літературні мови, як у країнах католицької церкви — латина. Найявність такої літературної церковнослов'янської мови до нашої тут проблеми генези української мови має тільки дуже побічний стосунок.

Тепер до підсумків. Літературні мови на Україні мінялися, вони творилися, вживалися й виходили з ужитку. Тяглість живої, "природної", "нерукотвірної" мови існує коло 1300 років. Можна для кожної *літературної* мови подати більш-менш "точну дату постання. Староцерковнослов'янську створив Кирило з Солуня коло 863 року, як згодом німецьку — Мартін Лютер своїм перекладом Біблії 1522 — 1542 років, італійську — Данте своїми писаннями початку 14 ст. Неможливо знайти таку дату для кожної живої мови, також для української. Умовна дата постання давньоукраїнської літературної (церковної) мови — дата хрещення Русі — 988. Цю мову можна і слід назвати давньоруською. Але справжня, "жива" українська мова ніколи не була "давньоруська", ніколи не була "спільноруська", ніколи не була тотожна з російською, не була предком або нащадком або відгалуженням російської мови. Вона постала й постала з праслов'янської, формуючися від 6 до 16 ст., і найкращий учений не визначить дня її народження. Вона витворювалася сторіччями, і тільки цілком довільно можна висувати тезу про рік або хоч би й століття її постання. Вона і мо-лода і стара залежно від неминуче арбітрарного датування

(хронологічного відліку) її початку, яке тільки й може бути арбітрарним а ще краще, коли воно лишиться ніяке або мно-жинне себто пересувне.

Донедавна більшість українців обстоювали різницю/відмін-ність/відрубність своєї мови споконвіку, більшість росіян—споконвічну єдність її з російською, як і їхні послідовники за кордоном. Цих останніх було і є дуже багато. Що "майже всі зарубі слависти вважають її (спільноруську—Ю.Ш.) фік-цією" (Півторак. 1991, ст. 28) — це, звичайно, фікція, але те-пер фактів зібрано стільки, що серйозні російські вчені вже не можуть обстоювати міт єдиної "общерусской", давньоруської мови. Не випадково я тут кілька разів посилався на Трубочова (хоч він говорить про поодинокі прояви і утримується від уза-гальнення хоч його ідеал все ще "в поєсках єдинства"). Подібно і Яніц та інші. їх буде більшати. Політичну проекцію на су-часність, як я вже тут казав, з цих питань робити не обов'язко-во. Не треба. Хибно й небезпечно. Це різні речі.

Концепція Смаль-Стоцького з 1913 р. була невмотивована й недоречна. Шахматов був серйознішим ученим, але й його кон-цепція не витримала випробування часу. Мало не щороку він видавав новий варіант своєї історії формування східнослов'ян-ських мов. Питання це йому боліло. Виклад його зазнавав но-вих і нових модифікацій, але в кожній він підкреслював "об-щерусскость" мовної ситуації до постання трьох сучасних мов. Та це не тільки вияв упевненості й впертості, а й вияв того, як ці проблеми його муляли. То він удавався до озії його тяжкост-равного "Очерка древнейшего периода истории русского язы-ка", 1915, то до прозорості "Введения в курс истории русского языка", I, 1916. Він будував раз-по-раз нові споруди, удоскона-лював попередні, і він знову помічав у них загрозливі шпари-ни. Чи він прийшов би після 1920 р. до заперечення "общерус-ской" природи всіх цих споруд, ми не знаємо. Перешкоди були великі: інерція його наукового розвитку, з одного боку, правдо-подібно підсвідомі політичні мотиви, з другого. Його ліберально-кадетські симпатії вимагали від нього визнання трьох сучасних східнослов'янських мов. Його російсько-імпер-ський патріотизм не дозволяв йому побачити повної правди. 1905 року він боронив волю друку для української літератури, але виходячи не з потреб українців, а з відсутності небезпеки для російської імперії (Шевельов, 1987, ст. 44). ^Відокремлення України 1917-1918 рр. викликало в Шахматова різке запере-

чення (Лотоцький, 359). Визволитися з політичних симпатій науковцеві не легко.

Пропонована тут концепція мало кого задовольнить. Шахматовістів обурить віднесення початку формування української мови до 6 ст., "смальстоцькістів" — закінчення її формування до 16 ст. Але здається, що ми стоїмо близько істини, коли, заперечуючи й відкидаючи концепцію "общерусской" мови, містимо час формування української мови в початках від 6 — 7 століть, а закінчення — десь коло 16 ст. А мусимо ще пам'ятати, що шлях розвитку української мови протягом цього тисячоліття далеко не завжди був прямий і послідовний, не завжди йшов однією лінією. Складна картина? Було простіше в Шахматова, а ще простіше в Смаль-Стоцького. Але де і коли правда була проста і прямолінійна?

Нью-Йорк, травень, 1993

Цитована література

- Глушенко В.А. Період східнослов'янської мовної єдності в працях О.О.Шахматова. Мовознавство, 1993, 2.
- Лотоцький О, Сторінки минулого. Варшава, 1933 /Праці Українського наукового інституту, XII/.
- Півторак Гр. Давньоруська мова: реальність чи міф. Вісник Міжнародної асоціації українців, 2, 1991.
- Словарь русских народных говоров. Ред. Ф.П.Філін. Вип. 14. Ленінград, "Наука", 1978.
- Smal-Stockj und Theodor Gartner. Grammatik der ruthenischen (ukrainischen) Sprache. Відень, 1913 /НТШ/.
- Тараненко О.О. Мова Київської Русі. Вузол історико-лінгвістичних і політико-ідеологічних проблем. Мовознавство, 1993, 2.
- Трубачов О.Н. В поисках единства. Москва, "Наука", 1992.
- Червінська Л.Ф., Дикий А.Т. Показчик з української мови. Харків, 1929-1930.
- Шахматов А.А. К истории звуков русского языка. Известия отделения русского языка и словесности, I, 3, 1896.
- Шахматов А.А. Введение в курс истории русского языка, I. Петроград, 1916.
- Шевельов Юрій. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). Стан і статус. Без зазначення місяця, 1987.
- Решта праць Шевельова — див. у тексті, початок розділу 2.

общерусской газеты" — **Лестия**), другий — пізніший ("рать, предназначенная для большого, общерусского дела, для борьбы с хозарами" — А.Н.Толстой).

Не треба, однак, поспішати з висновком про постання слова аж у 20 ст. Ось давніший приклад, з 1875 р. Він походить з доносу ("записки") Михайла Юзефовича, на підставі якого був виданий указ Олександра II (1876) про заборону українського друку, т. зв. Емський указ. У Юзефовича читаємо: "Киев со своей общерусской святыней, Москва с общерусским царем служили звеньями нашего народного единства, которых не могла разорвать никакая внешняя сила" (Публікація Федора Савченка, ст. 373).

Напевно, Юзефович не створив цього слова, і можна знайти його й перед серединою сімдесятих років. Як слово виринуло в Юзефовича, коли готувався Емський указ, так напередодні Валуєвського указу 1863 року знаходимо слово в Івана Аксакова, провідної постаті серед російських слов'янофілів, у його нападі на "Основу". У листі до Миколи Костомарова (1861) він різко виступив проти українського журналу, мовляв, "в интересах цельности общерусского развития". (Цитую за Сумцовим, 63). Але для писань провідних російських консервативних діячів більшості російських словників тут довіряти не можна. Слово було властиве тим колам, які склалися з "реакціонерів". Такі словникарі, як Даль, почасти Шахматов, а вже й поготів Бодуен де Куртене, орієнтувалися передусім на пресу й літературу лівого напрямку, "прогресивну", часто революційну. Навіть політично неутральні російські інтелігенти з презирством і відразою ставилися до "чорносотенців" і не радо їх цитували. Після жовтневої революції "чорносотенці" старої дати взагалі не існували для лексикографів. Хто з них, хоч би й хотів, наважився б спиратися на мову, скажімо, Юзефовича, Победоносцева або Пуришкевича?

Але ми помилилися б і тоді, якби припустили, що в мові крайніх правих, отих "реакціонерів" слово *общерусский* було часто вживаним або улюбленим. Візьмемо як приклад мову консерватора, крайнього монархіста й слов'янофіла певного гатунку Михайла Погодіна (1800 — 1875). У грубозному томі його промов "общерусского" взагалі нема. Там, де можна було б його сподіватися, знаходимо політично неутральніше, передусім "географічне" слово *всероссийский*, яке, до речі, виступало і в офіційному титулі царя — *самодержец всероссийский*. Ось приклади з Погодіна: "Нет его, незабвенного Всероссий-

Стаття друга, семантично-політична

Спроба біографії слова *общерусский* (язык).

Як уже сказано вище, з терміну *общерусский язык* широко користувався Шахматов від ранніх своїх праць до останніх, найчастіше в значенні "спільна мова всіх східних слов'ян". Термін цей, однак, ховає в собі можливість семантичного розщеплення на двоє значень: "спільна мова східних слов'ян" і "російська літературна мова".

У переважній більшості словників російської мови це слово не репрезентоване. Не подаю тут вичерпного перегляду словників з цього погляду, згадаю лише кілька репрезентативних, починаючи з середини 19 ст.: нема слова в академічному "Словаре церковно-славянского и русского языка" 3, мені тепер приступного в другому виданні, 1867; в академічному "Опыте областного великорусского словаря" 1852 — 1858; в первісних редакціях словника В.Даля (1863 — 1866) і його пізнішої редакції Я.Бодуена де Куртене (1903 — 1909); в словнику Д.Ушакова, 1938; в "Словаре русских народных говоров", 22, 1987. Якщо вдатися до історичних словників, слова нема в "Материалах", 2 І.Срезневського, 1902, ані в "Словаре русского языка XI — XVII вв.", 12, 1987. Не вжито слова в літописах, не вживали його Пушкін, як і Шевченко, судячи з словника мови Пушкіна (2, 1959) і зі словників мови Шевченка, як його українських творів (2, 1964), так і російських (1, 1985).

Довгий розшук у словниках приносить успіх тільки в сімнадцятимовому словнику Академії наук СРСР, у 8 томі якого, датованому 1959 роком, на ст. 526 нарешті читаємо наше слово. Пояснення його значення далеке від точності і повноти, але натякає на обидва головні і значення: "общий, имеющий значение для всех русских, для всей России". Прикладів два. Перший походить з межі 19 — 20 століття ("посредством

ского поэта" (ст. 267, 1867. Про Пушкіна) або: "Это было бы Европейское славнейшее Древлехранилище, Всероссийское сокровище" (536); або: "Да здравствует наша родная Москва, белокаменная, златоглавая, первопрестольная, Всероссийская" (616, 1872). Це ж було й слово з історичною традицією — "Словарь русского языка XI — XVII вв." цитує його від 1610 р.!

Найконсервативніший з консерваторів Костянтин Победоносцев (1827 — 1907) належав до пізнішого від Погодіна покоління. Але і для нього *общерусский* — слово чуже. На мало не 800 сторінках його листування з Олександром III і Миколою II воно не зустрічається ні разу.

Так стоїть справа з консерваторами. Натомість *общерусский* стало ходовим словом у лібералів-кадетів. Недурно одна з провідних статей Петра Струве (1870-1944), людини з проводу кадетів, стаття з національного питання, має це слово вже в заголовку: "Общерусская культура и украинский партикуляризм" ("Русская мысль", 1911, 1). І тут ми можемо повернутися до Шахматова. Адже з усіх політичних партій свого часу найбільше він стояв до кадетів! *Общерусский* у нього, правда, термінологізовано, але часом нюанси, що приваблювали Струве, як уже сказано, проглядають і в нього: "... имея в виду ... исторически засвидетельствованное единство культуры, воспринятой русскими племенами, мы вправе рассматривать все современные русские языки во всем их разнообразии как одно в научном отношении целое ... Эти языки ["великорусский, малорусский и белорусский"] должны рассматриваться как части одного языка — русского" (1916, 17). Якби не знати джерела, можна було б це і подібні висловлювання приписати Струве. Адже йдеться тут уже не про 10, а про 20 сторіччя! На жаль, ми не знаємо, хто першим запровадив у кадетських писаннях це слово, чи воно йшло від Шахматова до Струве чи в зворотному напрямі, іншими словами, від політиків до вчених чи навпаки. Що ж до Леніна в цитаті сімнадцятитомового словника, то він ішов тут за модою початку двадцятого століття, що ширилася з ліберальної преси, від кадетів.

Про причини звернення до цього — первісно "реакційного", юзефовичівського слова і в Леніна, і в лібералів — трохи далі. Спершу, забігаючи вперед у часі, згадаю, що це "моду" зберіг до геть пізніших років (1950) і Сталін. У своїй не дуже грамотній брошурі на мовознавчі теми він, правда, злегка відмінив слово, але ми впізнаємо в ньому старого знайомого. Читаємо на ст. 14: "общенародный русский язык", — між об-

щий і русский язык вставлено *народный* — зміна неістотна, бо *народ* — слово з дуже розхитаною семантикою і означає мало або нічого, отже, такий додаток не міняє справи по суті. Словечко ультрареакційного Юзефовича, ініціатора заборони української мови в друці, через Струве дійшло до Сталіна, переживши революцію і дві світові війни. (Зауважу принагідно, що українська мова в цій брошурі Сталіна на такий титул не спромоглася. Для неї формула — "украинский национальный язык" — аж ніяк не *общий*).

Тут ми дійшли майже до нашої доби. Тепер повернімося до старіших часів, до імовірних "праджерел". Ще перед Погодіном, Юзефовичем, Победоносцевим. Мій матеріал дозволяє твердити, що слово *общерусский*, правда, не як одне двокореневе слово, а двоє граматично ще не злитих слів — *общий русский*, характеризувало мову (та ідеологію) Сергія Уварова, особи, що визначала освітню політику Російської імперії півтора десятиліття його міністерування, а фактично і після його відставки в кінці сорокових років минулого століття, — увесь час аж до революції 1917 року. Широко відомо, гасло-тріяда Православ'я (петербурзького зразка) — Самодержав'я — Народність (російська) вийшло з-під пера Сергія Семеновича. Але не виключено, що й вираз *общий русский* був створений (а вже напевно поширений) таки ним же.

Стан справ у писаннях Уварова, які я проглянув, такий: у щорічних звітах Міністерства народної освіти, що з року в рік (до 1849) друкувалися в кожному квітневому числі "Журнала Міністерства народного просвещения" і охоплюють у сумі коло 1500 сторінок, цікавого для нас виразу не надібано. Можливо, що їх складав не сам Уваров, а його урядовці. Нема слова і в таємному звіті Уварова Миколі I, 1832, де читаємо тільки: "...теплою верою в истинно-Русские хранительные начала православия, самодержавия и народности" (Сборник постановлений, ст. 512). Але рясний матеріал міститься в уваровському огляді "Десятилетие Министерства народного просвещения 1833—1843", виданому в Петербурзі 1864 р. і таки написаному за всіма ознаками ним самим. Ось кілька цитат з нашим терміном у різних контекстах, найчастіше з іменником дух: "... общий дух русского народа" (37, 124); "положены в основание общие Российские, а не местные лифляндские узаконения" (56); "... соединению западного края в один общий русский быт" (128); "... подавить дух отдельной Польской национальности и слить его с общим русским духом" (129) ...

Мимохідь варт згадати, що один раз у переглянутих текстах Уварова зустрівся інший термін того ж фактично значення, але не евфемістичний, цього разу в застосуванні саме до мови: "... к основательному изучению языка Империи" (ЖМНП, 1840, IV, ст. 123. — Підкреслив я).

Дальші розшуки можуть пересунути дату народження слова *общерусский* до ще давніших часів. Покищо за першотворця його слід уважати графа Сергія Уварова, не Юзефовича і не Струве-Шахматова.

Стільки про хронологію постання терміну *общерусский*. Повернімось до нашої головної теми — семантичної, спробуймо встановити, чому саме на початку ХХ сторіччя, а надто після революції 1905 року, пішла мода на це зрадливе, підступне слово, передусім у застосуванні до культури, до мови...

Коли лялька має ляльку з двома обличчями — одне спереду, друге ззаду, а при тому одне принадне, а друге загрозливо-потворне, доцільно мати ширму, за якою можна непомітно міняти одне обличчя на друге ... Час, коли можна було не ховатися з потворним обличчям, коли можна було просто забороняти мови й культури, час Уварова — Валуєва — Юзефовича й Победоносцева минув або минав. Навіть Столипін якоюсь мірою личкувався під парламентарія. Відтепер неросійські мови й культури часом не випадало просто і одверто не визнавати, усувати, забороняти. Тепер воювати з ними доводилося не так заборонами, як замасковано, з-поза ширми — приниженням. Терміни *русский*, *российский* втрачали свою принадність. Треба було нового, надрядного терміну — *общерусский* починав тепер свою нову кар'єру. *Русский* ставало в один ряд з *украинский*, *польский*, *грузинский* тощо. *Общерусский* ставилося понад *русский* і тим самим ніби над усіма іншими мовами й культурами імперії. А водночас, поза ширмою, при кожній потребі з-поза нього висувалося старе значення, тотожне з *русский*. *Русский* мав свого двійника *общерусский*, інші мови таких двійників не мали — не було *общеевропейского*, *общепольского* тощо. Тим самим їх скидалося до позиції підрядності.

Для Струве, апологета "общеруськости", програмовою ставала не вимога заборони не-російських мов імперії, а теза про їхню нижчість. Виняток він ладен був зробити (все ж таки ліберал!) хіба для фінів і поляків. Струве твердив, що в Варшаві чи Гельсінках сяк-так ще можна бути причетним до світової культури, не знавши російської мови, але він катего-

рично виключав таку можливість для Києва чи Могилева, Тифліса чи Ташкента. У концепції Струве могли бути або російська мова і світова культура, або не-російські мови імперії і дичавіння. (Чого варте саме зіставлення Києва з Могилевим). (Пор.Базильов, ст. 362).

Так наявність терміну *общерусский* з його подвійним значенням стає на службу ідеї вищості російської мови. І непридатності інших мов на терені імперії поза етнографізмом. До того ж, у концепції Струве ті *інші* мови й культури кінець кінцем теж *русские*, бо ж географічно й культурно вони теж функціонують у Російській імперії. *Русские*, але не *общерусские*. А з другого боку, *общерусская* — російська мова й культура — для Струве це не тільки мова й культура росіян; визнати це означало б пристати на визнання її як часткової і рівновартної з іншими, на одному рівні з ними, чого Струве припустити аж ніяк не хотів, бо це був би кінець дорогої його серцю імперії. І так виникає та його гра: нарівні з іншими — одне обличчя, вища від них — друге. За ширмою "общеруськости" в двох значеннях можна маніпулювати словами й значеннями *ad libitum*... Машкару існування — неіснування, рівності — нерівності, престижності — непрестижності треба було раз-по-раз міняти (непомітно, щоб не будити опору). Гра була грандіозна, як грандіозна була й імперія, що про неї йшлося.

Чому таке слово не було потрібне, скажімо, Погодінові або Победоносцеву? Чому воно знадобилося Струве (й Ленінові)? Пояснення — у стані національного питання в Російській імперії. Національне питання в імперії, за винятком Польщі і Фінляндії, у ХІХ сторіччі не стояло гостро. Зокрема, на Україні національно-визвольні змагання були справою нечисленних інтелігентських одиниць або гуртків, які, щоправда, прикро непокоїли уряд (звідси варварські мовні заборони і безсудні заслання), але не становили справжньої загрози єдності імперії. Це не випадок, що ні в Погодіна, ні в Победоносцева відповідно не знайдемо ані згадки про українські домагання й змагання. 1839 року Погодін писав про українців Галичини: "Эти русины, жители Галиции и северо-восточной Венгрии, нашего древнего Галицкого княжения, суть чистые русские, такие же Русские, каких мы видим в Полтаве или Чернигове, наши родные братья, которые носят наше имя, говорят нашим языком, исповедуют нашу веру, имеют одну историю с нами, чистые Русские, которые стонут подле нас под тройным, четверным игом Немцев, Поляков, жидов [великі й малі літери,

як у автора. — Ю.Ш.], католицизма и горько жалуются на наше невнимание" (Погодін, 4, 27). Вороги, отже — не українці, вороги — німці, поляки, євреї. Українці — брати. Ясна річ, молодші.

У суті речі так і в Победоносцева. Ніде в його листах нема згадки про українців. Очевидно, вони для нього — "верный народ ваш" (*ваш*, бо це в листі до царя), "добрые русские люди" (27.X.1881). Ворог Росії — не вони: "Противу России и русско-го дела предпринят теперь с Запада систематический поход, которым руководит католическая церковная сила в тесном союзе с австрийским правительством и польской национальной партией" (11.XI.1881), далі — "другая язва — евреи".

Ця уявна політична ідилія а la пізніший Солженіцин заламалася від межі 19—20 століть. Виринула колосальна українська проблема... Відомі слова Струве: "Якщо інтелігентська "українська" ідея вдарить у народний ґрунт і запалить його своїм "українством", це загрожуватиме величезним і нечуванним розколом у російській нації" (Струве, 85. Лапки в середині цитати належать Струве).

У цій ситуації "брати" переставали бути братами, знищити українську культуру й мову ставало вже неможливо. Лишалося тільки пробувати знешкодити їх, звівши на шабель примітивізму і етнографізму і пропагуючи ідею вищості мови й культури російської. Це саме тоді мусила постати й постала теорія *общерусскости* тепер (Струве) і в минулому (Шахматов) і постало (або ввійшло в ширший ужиток) саме слово *общерусский* як тамувальник/запобіжник. Почався новий акт нечесної гри, правда, тепер вона була нечесна інакше, ніж за Погодіна й Победоносцева. Усе ніби змінилося, але — plus ça change, plus c'est la même chose.

Писав Тичина 1918 р.: "Сто сот собак німецьких і стільки ж з Дону в еполетах обсіло трон і загарчало на народ. І *общерускїї* ідеї запахли наче мощі" ("З мого щоденника", 1, ст. 186. — Підкреслив я).

Тепер ми бачимо, чому в українській мові не виникло рівноважника російському *общерусский язык*. Ідея-термін прийшла з Росії, ідея мала антиукраїнське спрямування. На українському ґрунті не могла виникнути така ідея, не виникло і слово. *Вібчоруська мова* — звичайно, тільки жарт. Так мало б це виглядати, якби ідея і слово постали на Україні.

Вібчий — нормальний фонетичний відповідник російському (власне, церковнослов'янсько-російському) *общий*. Слово я не видумав, воно є — діалектне, лемківське, У словнику Грінченка його, шоправда, бракує, але словник Желєхівського, 1882, має його в назві гори й полонини *Вібче, Вібчина*.

Можливо, що сюди належать і назви потоків *Вібчинський* на Закарпатті (Цілуйко, 106). А Верхратський в своєму описі лемківської говірки подає і відповідний апелятив *вібчий* у записі з села Смерековець, правда, в зміненому (під впливом польського обшу?) значенні "чужий". (Верхратський, 164). Слово *мова* замість *язык* на Україні також має свою прецікаву історію, але я її виклав у своїй статті 1988 р., і нема сенсу її тут повторювати.

Зверну увагу ще на деякі хронологічні збіги. Характеристичним способом активізація слова *общерусский* раз-у-раз збігається з хронологією тих історичних подій, які загрожували існуванню Російської імперії. Польське повстання 1830-31 року — поява терміну *общий русский* у писаннях Уварова. Заснування "Основи" 1861 і польське повстання 1863, указ Валуєва того ж року — *общерусский* у писаннях Івана Аксакова. Емський указ — 1876 — *общерусский* у Юзефовича. Революція 1905 року — активізація терміну в Струве ... І навпаки — "застій" доби Олександра III — і брак терміну в писаннях Победоносцева. Регулярність ледве чи випадкова. Зброю витягають з арсеналів у часи небезпеки. Слово *общерусский* було зброєю. І, мабуть, ще є.

На закінчення — конечно застереження. Хочу нагадати, що все тут подане спирається тільки на частковий матеріал і може бути доповнене або й виправлене. Я не мав доступу до великих словникових картотек російської мови, зосереджених у Москві й Петербурзі. Я не екстерпував газет XIX сторіччя і початку XX. Використання повнішого матеріалу, зокрема, може спричинити пересунення дати перших появ слова *общерусский* назад. Але не думаю, щоб похитнулася загальна моя концепція "біографії" слова *общерусский* в її зв'язку з історичними подіями та ідеологічними течіями.

Нью-Йорк, травень — жовтень, 1993

Цитована література

- Bazyłow Ludwik. Ostatnie lata Rosji carskiej. Rządu Stołypina. Warszawa, (Państwowe wydawnictwo naukowe), 1972.
- Верхратський Іван. Про говор галицьких лемків. Збірник філологічної секції Наукового товариства імени Шевченка, IV. Львів, 1902.
- Желеховський Євгеній. Малоруско-німецький словар, I. Львів (Товариство ім. Шевченка), 1886.
- Победоносцев Константин. Письма к Александру III, I — II. Москва ("Новая жизнь", Централхив), 1925 — 1926.
- Погодин М.П. Речи, произнесенные ... на торжественных и прочих собраниях 1830 — 1872. (Собрание сочинений, 3). Москва, 1872.
- Савченко Федір. Заборона українства 1876. Harvard Series in Ukrainian Studies, 14 (Wilhelm Fink Verlag). Мюнхен, 1970.
- Сборник постановлений по Министерству Народного Просвещения, II, 1. С.-Петербург, 1876, ст. 502 — 532 (Звіт... С.Уварова "по обозрению им Московского Университета и Гимназий". 1832).
- Сімнадцятитомний словник — Академія наук СРСР, Інститут російського мови, — Словарь современного русского языка, том 8. Москва — Ленінград, 1959.
- Сталин И. Марксизм и вопросы языкознания. Москва, ("Правда"), 1950.
- Струве П. Общерусская культура и украинский партикуляризм. Русская мысль, 1912, 1.
- Сумцов М. Спогади й замітки про Потебню. 5. Соханська про Потебню. Українська академія наук. Бюлетень Редакційного комітету для видання творів О.П.Потебні, 1, Харків, 1922.
- Тичина Павло. Сонячні кларнети. Поезії. Київ, "Дніпро", 1990.
- [Уваров Сергій]. Десятилетие Министерства народного просвещения. Санкт-Петербург, 1864.
- Цілуйко К., ред. Словник гідронімів України, Київ, "Наукова думка", 1979.
- Шахматов А.А. Введение в курс истории русского языка, I. Петроград (Студенческий издательский комитет при историко-филологическом факультете Петроградского университета), 1916.
- Шевельов Юрій. Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900-1941). Стан і статус. Без зазначення місця [Нью-Йорк], ("Сучасність"), 1987.
- Shevelov George Y. *Prosta cadb and Prostaja mova*. Harvard Ukrainian Studies, XII — XIII, 1988-1989. Див. ст. 601 — 603.

ЗМІСТ

Увага про текст статей, що ввійшли

ДО КНИЖКИ

Перший варіант пропонованої тут статті — тез про походження української мови — був виголошений в Університеті Києво-Могилянська академія в вересні 1992 року. Тут він доповнений і дещо змінений. Другий, додатковий розділ про історію слова *общерусский* був прочитаний на Другому конгресі Міжнародної асоціації україністів у Львові в серпні 1993 року.

Поєднуючи першу частину тексту з другою, додатковою, постлюдією, автор згадував про бароккові традиції Києво-Могилянської академії перших століть її діяльності, коли черговою в одній виставі поважне драматичне дійство з весело-розваговими інтермедіями. В одній виставі!

На бажання автора текст друкується правописом 1928-1929 р.

Автор висловлює подяку проф. Маркові Раєву з Колумбійського університету в Нью-Йорку і пані Наталі Зітцельсбергер з Нью-Йоркської публічної бібліотеки — першому і другій за бібліографічні поради, другій — за активну допомогу в розшуванні джерельних матеріалів, а також проф. В'ячеславу Брюховецькому за сприяння у включенні тексту до видавничих планів УКМА.

Стаття перша, мовознавча

(6 — 11 сторіччя). 3

Цитована література. 19

Стаття друга, семантично-політична

(19 — 20 сторіччя). 20

Цитована література. 28

Увага про текст статей,

що ввійшли до книжки. 30

Наукове видання

Шевельов Юрій

Чому общерусский язык, а не вібчоруська мова?

Дві статті про постання української мови

Київ, Видавничий дім "KM Academia"

Редактор *Н.Д.Олександренко*
Художнє оформлення *В.Л.Васильєва*
Комп'ютерний набір *А.Т.Калібекової*
Комп'ютерна верстка *О.М.Левченко*
Коректор *А.Л.Шаманська*

Підписано до друку 16.05.94. Формат 60x84 1/16
Папір офсетний. Комп'ютерний набір. Друк офсетний.
Умови, друк. арк. 1,55. Умови, фарбовідб. 1,55.
Обл.-вид. арк. 1,2. Тираж 1000 прим. Зам. 41

Видавничий дім "KM Academia",
252070, Київ-70, вул. Сквороди, 2,
Університет "Кисво-Могилянська академія"

Друкарня УКМА